
RAPPORT FRÅN ETT OKÄNT EUROPA

AV PEETER LUKSEP

Vitryssland och Ukraina är två europeiska länder som vill bli kända och respekterade i sin egen rätt, inte enbart genom Moskva-korrespondenters glasögon. Det skriver Peeter Luksep som efter en bilresa i området också gör några reflektioner om chockterapiens betydelse i det postsovjetiska samhället.

Det vitryska språket existerar! När Vitryssland blev självständigt vid Sovjetunionens upplösning i december 1991 fylldes västliga media med uppgifter om det vitryska språkets och det vitryska folkets obefintlighet. Språket skulle talas enbart av en handfull gamlingar på landsbygden, någon nationell vitrysk identitet existerar inte, sades det.

Mot denna bakgrund blev besöket i Minsk och resan över den vitryska landsbygden en omtumlande upplevelse. Varenda skylt, det vill säga varenda gatuskylt och vägs skylt och butiksskylt, utom möjligen något mycket stenhugget monument, var på vitryska. Det avslöjas bland annat av vissa skillnader i det kyrilliska alfabetet: vitryssar skriver med

latinskt i och inte med kyrilliskt i. Samtliga, jag understryker samtliga, politiker som vi träffade talade åtminstone sinsemellan vitryska. Skillnaden mot ryska är föralldel inte så stor, kanske något som mellan norska och svenska, men skillnaden är tydlig. Bland annat har vitryskan påfallande många fler låneord från tyskan, som möjligen förmedlats via polska språket.

Det är sant att det vitryska språket var starkt tillbakaträngt för några år sedan. I Minsk lär endast en femtedel av skolorna ha varit vitryska på senare delen av 1980-talet. Men denna förryskning satte in rätt sent och den nådde aldrig in i hemmen. På i stort sett ett år har vitryskans position återställts. Nu lär det till och med vara så, att ryssarna i Vitryssland har "förvitryskats".

Det vitryska språket har i modern tid inte varit statspråk, men på senmedelti-

PEETER LUKSEP är moderat riksdagsledamot.

den var det faktiskt statsspråk i storfurstendömet Litauen. Banden med Litauen, och i någon mån också Polen, är fortfarande mycket starka. Det vitryska statsvapnet är i stort sett identiskt med det litauiska. Den vitryska huvudstaden Minsk ligger blott 18 mil från Vilnius. Det finns stora vitryska minoriteter såväl i Litauen som i Polen. Och det finns litauer och polacker i Vitryssland.

Det kulturella uppvaknandet är nog så imponerande, men det politiska förefaller ännu ganska avlägset. Makten ligger i stort sett i gamla händer. Vitrysslands Högsta Sovjet är kompakt dominerat av gamla kommunister, regeringen likaså. Leninstatyerna står kvar och längs landsvägarna ser man skylt efter skylt som påannonserar nästa kolchos. Den privata företagsamheten är begränsad till bodar och torgstånd.

Oppositionen i Vitryssland organiserar sig

Ändå anar man kommande förändringar. Det finns en relativt inflytelselös men mycket aktiv demokratisk opposition, främst den vitryska folkfronten under ledning av Zenyon Pazniak. Genom sin blotta existens tvingade folkfronten de kommunistiska makthavarna att genomföra den vitryska kulturella återuppväckelsen. Folkfronten lyckades också organisera ett firande av Vitrysslands självständighetsdag – Vitryssland

utlystes faktiskt som självständig, demokratisk republik i mars 1918 men blev mycket snart underkuvat av tyska trupper. Såväl språkfrågan som värden av Vitrysslands nyvunna självständighet har sådan sprängkraft bland människorna att folkfronten hela tiden kan tvinga makthavarna vidare i rätt riktning.

Vad däremot gäller demokratisering och marknadsekonomiska reformer är motståndet betydligt hårdare. Enligt den vitryska författningen kan ett visst antal medborgare genom namninsamling kräva folkomröstning. För att få till stånd ett utbyte av det under sovjettiden valda Högsta Sovjet organiserade folkfronten en sådan namninsamling. Trots att man med råge överträffade kraven på antal namnunderskrifter har beslutet om folkomröstning på olika sätt schackrats bort av det nuvarande Högsta Sovjet.

Parallellt med Folkfronten växer det också fram politiska partier. Dessa är ännu mycket små och vid ett eventuellt val kommer förmodligen Folkfronten att få huvuddelen av det stöd som de demokratiska krafterna kan räkna med, men det är ändå en förberedelsefas för en normal parlamentarism. På den borgerliga sidan finns ett nationaldemokratiskt och ett kristdemokratiskt parti liksom ett liberalt. Vidare finns ett socialdemokratiskt parti, som i Vitryssland liksom i flera postsovjjetiska samhällen står nära den icke-socialistiska demokratiska op-

positionen och i tydlig opposition till de forna kommunistiska makthavarna som också de ofta försöker skylla om sig som socialdemokrater. De demokratiska politiska partierna har tillsammans med några andra organisationer ett samarbetsorgan, närmast en rundabordskonferens, i vilken de koordinerar mycket av sina aktiviteter. I oppositionens viktigaste ställningstaganden, såsom namninsamlingen för att få till stånd folkomröstning om nyval, står man helt samlad, såväl partier som folkfront.

Militärallians med Ryssland eller neutralitet?

Det gäller också i hög grad frågan om en eventuell militärallians mellan Vitryssland och Ryssland. När Sovjetunionen upplöstes förlades OSS' huvudstad till Minsk. Det var säkert ingen slump. Att förlägga huvudstaden till Moskva skulle ha medfört reaktioner från många tilltänkta medlemmar i OSS. Att förlägga den till Minsk var näst Moskva det mest pålitliga stället för Ryssland, som i praktiken får sägas ha makten i OSS. När OSS som militärallians redan de facto har brutits sönder är den ryska strategin att bilda en militärallians med ett mindre antal mer pålitliga OSS-medlemmar – däribland Vitryssland. Trots att Vitryssland vid självständigheten förklarade sig neutralt har Vitrysslands Högsta Sovjet med stor majoritet beslutat att Vitryss-

land skall ingå militärallians med Ryssland.

Frågan om den vitryska neutraliteten är nu oppositionens viktigaste. Vid vårt besök pågick namninsamlingar på Minsk gator med krav på folkomröstning om neutraliteten. Detta krav stöds av Folkfronten liksom av de demokratiska partierna och to m av de vitryska officerarnas förening. Också Vitrysslands president (egentligen ordförande i Högsta Sovjets presidium) Sjuskevitj har vänt sig mot militäralliansen. Sjuskevitj har, till skillnad från det övriga ledargarnityret, inte någon bakgrund som ledande kommunistpartifunktionär. Han var fysikprofessor och lyftes fram som galjonsfigur vid självständigheten och även om han i vardagspolitiken följer de reella makthavarnas vilja så var det inte helt oväntat att han i något kritiskt läge skulle vara beredd att stödja oppositionen. Han har nu förklarat att det måste bli folkomröstning om neutraliteten. Om det sedan blir det, ja, det är i den vitryska verkligheten en annan fråga.

När Vitryssland blev självständigt övertog man alla sovjetiska trupper inom sina gränser undantaget enheter med kärnvapen. Det innebär att den vitryska försvarsmakten uppgår till omkring 300 000 man. I takt med att rekryter från andra länder åker hem måste trupperna minska. Den vitryska befolkningen på omkring 10 miljoner räcker inte till

för att frambringa så många värmpiktiga. Ett större problem kan vara att av office-rarna är till cirka 80 procent ryssar.

Kvar i Vitryssland finns således kanske något tiotusental man ryska trupper dels från sådana enheter som har kärnva-pen och dels en del som är på hemväg från Centraleuropa och möjligen från Baltikum. Hur länge dessa ryska trupper skall vara kvar i landet är ovisst. Det fanns ett ryskt löfte om att de skulle dras tillbaka senast under 1994 men nu sägs det att man från rysk sida talar om 1997 och om militäralliansen blir verklighet kanske de inte dras tillbaka alls.

Hårt drabbat land

Oppositionens målmedvetenhet och relativt goda organisation gav ändå hopp i ett land som på många sätt drabbats så hårt. Huvudstaden Minsk blev praktiskt taget helt förstörd under kriget. Staden är nu uppbyggd i sina äldre delar med Stalinarkitektur som inte står Moskva eller Östberlin efter, i dess nyare del med vad man skulle kunna kalla typisk sovjetisk förortsarkitektur, så som samtliga sovjetiska städernas förorter ser ut som är byggda på 1960-talet eller senare. Stora delar av landsbygden drabbades mycket hårt av Tjernobyl-katastrofen. Landets språk var på väg att förträngas, och nu är man en självständig stat, som stora delar av världen inte vill ta riktigt på allvar.

Om västra delen av Vitryssland är

kullig och skogig, inte helt olik det mellansvenska landskapet, så är östra delen en del av det ryska flodlandet; breda floder, sumpmarker, ändlösa slätter. Dessa sydöstra, vitryska jordbruks-bygder har alltid varit fattiga, och de blev inte rikare efter Tjernobyl som ligger nästgårds över gränsen in i Ukraina (och som egentligen heter Tjornobyl). Det går ingen riktig huvudväg från Minsk till Kiev. Man får köra från Minsk ut på stora vägen mellan St. Petersburg och Kiev, en väg som ingick i Katarina den Storas vägplanering och som fortfarande följer hennes pennstreck på kartan.

Storstad i stort land

Om Minsk var en sönderbombad och relativt nyligen återuppbyggd mindre stad så är Kiev en historisk storstad. Högt ovanför Dnjepr-flodens ena strand tronar förgyllda kupoler, pampiga byggnader från såväl Stalins tid som före och efter, upp-blandade med moderna skyskrapor. På den andra, lägre flodstranden breder återigen den typiska sovjetiska förorten ut sig. Kiev är en av Europas tio största städer, och det märks. Här finns en egen verison av varuhuset GUM, här finns franska modehus och västliga flygbolag, här finns hotell där en enda övermattning kostar åtskilligt mer än en ukrainsk normal års-lön. En ung amerikan med ukrainskt påbrå, som skickats ut av en amerikansk stiftelse, klagar över att det kostar ho-

nom lika mycket att skaffa sig lägenhet i Kiev som i New York. Och då har lägenheten i New York en anständig toalett.

Kiev är en stor stad och Ukraina är ett stort land. Såväl till yta som folkmängd kan Ukraina närmast jämföras med Frankrike. Som sig bör rymmer Ukraina också många regioner och många skillnader. Västra Ukraina, dvs de områden som hörde till Polen före andra världskriget och till det österrisk-ungerska kejsardömet före det första, är central-europeiska såväl till utseende som mentalitet. I den västukrainska staden Lvov finns det inga Leninstatyer eller Leninalléer kvar. Här har makten gått över till oppositionen, precis som i Baltikum. Längst i söder finns halvön Krim med sin brokiga historia och med sitt nästan medelhavslika klimat. Krim domineras idag av inflyttade ryssar, vilkas inställning till den ukrainska staten är vänligt sagt tveksam. I öster finns Donbassområdet med sina gruvor och sin metallindustri. Även här finns mycket invandrad rysk arbetskraft och den politiska utvecklingen är långt från Centraleuropa. I Ukraina finns också Rutenien som bröts loss från Slovakien efter andra världskriget. Även om ukrainarna utgör ungefär 4/5 av befolkningen bor det i Ukraina många folk: polacker, vitryssar, litauer, ungare, slovakar, rutener, rumäner, greker,

turkar, krimtatarer och ryssar samt förstås den handfull svenskbybor som finns kvar.

Försiktig öppning för politiska och ekonomiska reformer

Också om Ukraina måste sägas, med reservation dock för mångfalden i detta stora land, att makten är kvar i gamla händer. Ukrainas Högsta Sovjet domineras av föga reformvilliga före detta kommunister. Det kan man kanske också säga om regeringen, om än med vissa reservationer. Efter diverse skandaler och studentprotester har några tidigare premiärministrar tvingats åt sidan och den nuvarande, Kutzma, visar tecken på att han inte tänker gå till historien som en bromskloss. Presidenten Kravtjuk har en solid partibakgrund men har ändå förmått vinna viss sympati hos oppositionen, inte minst genom sitt principfasta hävdande av den ukrainska självständigheten.

Oppositionen består framför allt av folkrörelsen Ruhh (betyder: rörelse) under ledning av Vjacheslav Tjornovil, som var motkandidat i presidentvalet. Det mesta av den demokratiska oppositionen är på ett eller annat sätt förbundet med Ruhh eller har sina rötter i rörelsen. Ett antal – ett alldeles för stort antal – partier har bildats varav de flesta är mycket små. Det förblev något oklart om Ruhh ser sin framtid som ett politiskt parti.

Inför kommande val önskar man i varje fall se sig så. Erfarenheten av liknande breda rörelser från Centraleuropa och Baltikum pekar dock på att de mera sällan lyckas bestå efter den första demokratiseringsfasen. Motsättningar kring denna fråga har också lett till att den tidigare viceordföranden i Ruhh, Mykhailo Horyn, har lämnat rörelsen och nu leder det republikanska partiet, som är det överlägset största av de demokratiska partierna i Ukraina. Därutöver finns det cirka tre kristdemokratiska partier, ett par konservativa partier, någon utbrytargrupp ur det republikanska partiet samt ytterligare ett antal partier av mer diffus natur.

Här finns också en motsättning i personers bakgrund. Ruhh sträcker sig alltifrån tidigare underjordiskt oppositionella till reformsinnade kommunister. Ett sådant samarbete är inte alltid friktionsfritt. En tidigare borgmästare i Kiev med Volvo 940 och privatchaufför känns mycket avlägsen för den politiker som fortfarande förra året släpades ut från Ukrainas Högsta Sovjet av milismännen, satt arresterad i sju månader utan rättegång och när han efter utländska påtryckningar blev frisläppt, hann han inte vara ute mer än ett par dygn innan han arresterades på nytt, denna gång dock för ett kortare tag. De regionala skillnaderna gör sitt till. I västra Ukraina är Ruhh och i någon mån republikanska partiet mer eller mindre statsbärande, medan man i andra delar av

Ukraina fortfarande arbetar näst intill underjordiskt.

De många mindre partierna och en del andra politiska grupper inser också svagheten i alltför små organisationer. Därför samlas man emellanåt till olika fronter och samarbetsorgan. Tyvärr verkar också dessa ha begränsad varaktighet, de bryts upp och ersätts av nya. Kombinationen av svårigheterna i övergången från totalitärt samhälle till demokratiskt, mångfalden i Ukraina och möjligen ett något sydlänst temperament ger för en besökare ett förvirrande intryck, samtidigt som man inte heller kan låta bli att imponeras av de framsteg som faktiskt görs.

Militär stormakt

Liksom Vitryssland tog Ukraina över samtliga sovjetiska trupper på sitt territorium. Däremot har man bara kvar en enda rysk militär anläggning på ukrainskt territorium, nämligen flottbasen Sebastopol på Krim, som officiellt styrs gemensamt av Ukraina och Ryssland men där den ryska makten i realiteten dominerar. Dragkampen om Svartahavsflottan är fortfarande oavslutad och innehåller kanske den allvarligaste konfliktrisen av alla i det forna Sovjetunionen.

Ukraina är en militär stormakt och en kärnvapenmakt, men känner sig nonchalerat och föraktat i internationella sammanhang. Från många håll i Ukraina fick man höra stark irritation över att

världen tycks anse kärnvapen säkrare i ryska än i ukrainska händer och över det stora intresset att stödja Jeltsin i Ryssland men det obefintliga intresset av att hjälpa Ukraina. Samtidigt är Ukraina något av nyckeln till framtiden. Så länge Ukraina står oberoende från Ryssland är ett återupprättande av Sovjetunionen eller ett tsarryskt imperium otänkbara. Om Ukraina skulle underordnas Moskva så finns det inga andra motvikter. Om Ukraina ensidigt skulle göra sig av med sina kärnvapen uppfattar man sig prisgivna åt Moskvans godtycke. Enda möjligheten för Ukraina att göra sig av med kärnvapen är således västliga säkerhetsgarantier, till exempel genom att Ukraina beviljas inträde i NATO. Dit må vägen vara lång, men Ukraina tänker inte uppge den självständighet man så länge saknat.

Krimitatarerna vänder hem

Med all respekt för Ukrainas självständighet så var flygturen med Ukrainian Air från Kiev till Simferopol på Krim ändå ett sammanträffande med en gammal bekant: Aeroflot. Intouristguiden skällde ut oss för att vi inte hade sökt oss till den särskilda Intourist-väntsalen, där alla utläningar förväntas vara, och därigenom gått med henne till planet, utan hade följt den vanliga incheckningsrutinen. Förplägnaden på den två timmar långa morgontidiga flygturen bestod i en mugg mineralvatten. Besätt-

ningen paraderade ut ur planet innan passagerarna släpptes av.

Krimitatarerna är ingalunda det enda folk som bott på Krim. Här, mitt ute i Svarta Havet och i Medelhavets kulturkrets, har många passerat revy. Krimitatarerna är själva vittnesbörd om detta. Deras språk är turkiska men deras etniska rötter finns på annat håll. Krimitatarer flydde till Turkiet redan när Ryssland erövrade Krim på 1700-talet, därefter igen vid tiden för oktoberrevolutionen. De som blev kvar deporterades av Stalin till sista man år 1937 och 1944. Huvuddelen har i modern tid bott i Uzbekistan, en del också i Moskva och på andra håll i sovjetväldet. Den sovjetiska "kulturen" kom till Krim med sedvanlig grundlighet. Alla begravningsplater plöjdes upp. Krimitatarnas universitet från år 1500 förvandlades till mentalsjukhus. Ett sovjetiskt tankmonument tronar över hälften av det gamla Khan-palatset i krimitatarnas huvudstad Bachtisaraj. Nu återvänder krimitatarerna på eget initiativ. De har letat upp obrukad och oanvänd mark där de först slår upp ett provisoriskt läger och därefter med egna händer börjar bygga upp hus och städer. I deras gamla gårdar bor det idag ryssar. Men trots att de inte tar tillbaka något av sin gamla egendom utan väljer att bygga nytt så möter deras återvandring kraftiga protester från den nuvarande ryska befolk-

ningen. Särskilt laddat blir det vid semesterorterna på Krimns sydkust. Där bor många pensionerade officerare, liksom annan förtjänt nomenklatura, och där ser man ett möjligt ekonomiskt värde i framtida turism gå förlorat.

Krimtatarernas kamp har länge varit präglad av stora uppoffringar. För inte så många år sedan var det flera krimtatarer som tog livet av sig i olika former av protester. Krimtatarerna har ett försiktigt stöd från den ukrainska statsledningen. Av den halva miljon krimtatarer som fanns inom Sovjetunionen har nu ungefär hälften flyttat tillbaka till Krim.

Reformer ger resultat

En resa från Tallinn till Krim är som sig bör kontrastrik och mångskiftande, något som man kanske inte alltför lätt föreställde sig under det "enhetliga" sovjetväldets tid. Redan mentaliteten – med reservation för att sådant alltid blir väldigt subjektivt – skiljer sig åt. Det nordiska i Estland och Lettland, det något mer centraleuropiska i Litauen och åter igen förvånansvärt nordiskt i Vitryssland, betydligt mer centraleuropeiskt, rent av sydlandiskt, i Ukraina. På gott och ont. Extrem punktlighet i Minsk och översvallande vänlighet i Kiev.

Men intrycket av skillnaderna i den politiska och ekonomiska utvecklingen var betydligt starkare. Politiskt kände man en kall vind av det sovjetiska när-

förflutna när man kommer till gränsen mellan Litauen och Vitryssland, när kolchosskyltar, Leninstatyer, revolutionsalléer och hammare och skäror kom emot en. Faktiskt fanns det en något större frihet i Baltikum redan på sovjettiden. Ukrainska Ruhh tryckte sina tidningar i Baltikum, flera ukrainska och vitryska underjordiska grupper ordnade sina möten där, och krimtatariska aktiver fick sjukhusvård där. Trots detta väckte det förvåning när ukrainska och vitryska demokrater skulle hälsa till sin tidigare medfånge från Sibirien, estniskan Lagle Parek, och fick reda på att hon nu är inrikesminister och tronar i det största rummet i det före detta KGB-högkvarteret i Tallinn. Förvåning, och kanske också hopp.

Ekonomiskt går det en gräns redan mellan Lettland och Litauen. Om Estland och Lettland har fått någorlunda ordning på valutor och priser så är Litauen efter de gamla kommunisternas återkomst vid förra höstens val inne i samma onda cirkel av hyperinflation, varubrist och kontrollerade priser som många andra delar av det forna sovjetväldet. Genom Litauen, Vitryssland och Ukraina fylldes fickorna med buntar, ja klossar, av papperlappar som kallades valutor och som egentligen inte gick att göra särskilt mycket med. I hela detta område dominerade föreställningen om ekonomi som ett fördelningsproblem, "vårt

bröd skall ingen annan ta". Därför bestod gränskontrollerna nästan enbart av tullkontroll och det vid utresa. Även om Litauen onekligen hunnit längre i ekonomiska reformer än Vitryssland och Ukraina så har Litauen faktiskt återinfört brödransonering i vissa områden.

Varken Vitryssland eller Ukraina kan sägas ha hungersnöd, men varuutbudet var inte särskilt imponerande. Kaféerna saknade kaffe och bensinstationerna saknade bensin. Mellan alla de Leninstatyer man såg längs vägarna stod det små barn som försökte sälja cigaretter till förbipasserande, eller familjeförsörjare som försökte byta vodka mot bensin, och i städerna såg man människor som inte drog sig för förnedringen att sträcka fram handen när någon med utländskt utseende passerade.

En kväll på hotell Jubilenaja i Minsk gav en särdeles stark Titanic-känsla. Orkestern spelade, billig mat och billig sovjetisk champagne flödade, folk dansade och om några månader eller några

år har detta gamla system brutit samman, dess fasad försvunnit och folk måste försörja sig av sitt eget arbete. Denna undergångsstämning kontrasterade starkt mot intrycket av att på resans sista dag komma till Tallinn, där nya neonskyltar utanför privata butiker annonserar ut ett varuutbud och en konkurrens som kändes så fjärran i Minsk, där affärerna tävlar om att sälja så mycket bröd som möjligt till mig för att de skall leva och att jag skall leva.

Såväl i väst som i öst har det ältats fram och tillbaka om chockterapi kontra långsamma former, om marknadsekonomi kontra någon "tredje väg". Den teoretiska debatten blir överflödig. Var och en som fortfarande känner sig osäker kan göra en bilresa från Tallinn till Kiev. Där kan man med egna ögon se drastiska reformer som ger drastiska resultat, långsamma reformer som ger långsamma resultat och obefintliga reformer som ger obefintliga resultat.